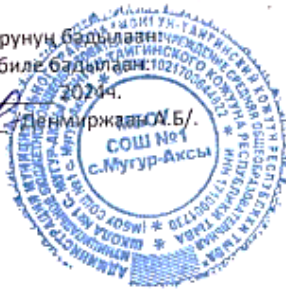

Мугур-Аксы суурнуң муниципалдыг бюджеттиг № 1 ортумак ниити билиг школазы

ШМК – ның хуралынга сайгарып
келген протокол № 2
«28» август 2024 чыл.
Чыдым А.Д.

Школа директорунуң өөредилге
талазы – биле оралакчызы
чөпшээрээн:
«28» август 2024ч.
Шолбан Ч.Х.

Школаның директорунуң бадыйлаан
№ _____ дужаалы – биле бадыйлаан
« _____ » _____ 2024ч.
Денмиржаал А.Б.
СОШ №1
с.Мугур-Аксы

Төрээн чогаал эртеминге
ажылчын программа.
7 класс.

2024 – 2025 өөредилге чылы

Мугур-Аксы, 2024 чыл

Тайылбыр бижик 7 класс Төрээн чогаал

Төрөөн чогаал эртемннн өөредилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажилчын программа «Кол ниити өөредилгенин 5–9класстарынга «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемннн чижек өөредилге программазынга» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарнын «Төрөөн чогаал», 8-9 класстарнын «Тыва чогаал» өөредилге номнарынга дүүштүр кылдынган.

Өөредилгенин Федералдыг күрүнө стандартызынын (улаштыр –ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде киирген «Төрөөн чогаал» эртемнн шингээткенинн түннелдерин кичээнгейге алган.

Программада Россия Федерациязынын хамаатызынын мөзү-шынар сайзыралынга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциязында айыттынган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканын регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарынын хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгазы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларынын бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Программа дараазында хоойлу, доктаал, саавырларнын негелделеринге таарыштыр кылдынган:

– Россия Федерациязынын Конституциязы (01.07.2020 ч. чаарттынганы-биле) ст. 26;

– Федералдыг хоойлу. 29 декабрь 2012 ч. № 273-ФХ «Россия Федерациязынын өөредилге дугайында хоойлузу»;

– Федералдыг хоойлу. 03.08.2018 ч. № 317-ФХ «Россия Федерациязынын өөредилге дугайында хоойлузунун 11 и 14 статьяларынга чаарттылгалар кииреринн дугайында;

–Россия Федерациязынн өөредилге болгаш эртем яамызынын 17 декабрь 2010 ч. № 1897 дужаалы «Кол ниити өөредилгенин Федералдыг Күрүненин өөредилге Стандарттарын бадылаарынын дугайында» (Россия Федерациязынын өөредилге, эртем яамызынын 31 декабрь 2015 ч. № 1577 дужаалды редакторлааны -биле);

– Тыва Республиканын Конституциязы (12.04.2019 ч. чаарттынганы-биле) ст.5, 24;

– Хоойлу ВХ-1 «Тыва Республикада дылдарнын дугайында» от 31.12.2003 ч. № 462 (12.04.2019 ч. чаарттынганы-биле);

– Тыва Республиканын Хоойлузу 21.06.2014 ч. № 2562 ВХ-1 «Тыва Республикага өөредилге дугайы» (02.06.2019 ч. чаарттынганы-биле).

Программанын ады болгаш авторлары: <http://irnsh.ru/wp-content/uploads/2023/09/Saytkatoryeyen-chogaal-POP-5-9-klassy.pdf>

Төрөөн чогаал, 7 класс. Е. Т. Чамзырын, Н. Ш. Куулар, А. Х. Херел. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. — Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2022. – 256 а.

7-ги класстын төрөөн чогаал программазын Тыва Республиканын ниити өөредилгезинн күрүнө стандартынын национал-девискээр кезээнге дүүштүр Күрүненин Федералдыг өөредилге стандартарынын негелделери-биле тургускан.

Өөредилгенин регионалдыг болгаш этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, сайзыралдыг ниитилелге амыдырап-чурттаар, Россиянын хей националдыг чоннары-биле акы-дуңмалышкы хамаарылгалыг, патриотчу болгаш эп-найыралчы туруштуг, ол ышкаш кожа-хелбээ чоннарнын культуразын билир хамаатыны кижизидер болгаш сайзырадыр сорулга салдынган, эртемни дараалаштыр өөредир принциптерже кичээнгейни углаан.

Кижилерге ынак болурунга, тыва чоннун культуразын суртаалдаарынга, янзы-бүрү чоннарнын дылын, ёзу-чаңчылын хүндүлээринге, найыралдыг харылзаа тудуп чурттаарын хевирлээринге, делегейге тайбыңны чарлап делгередиинге, өзүп орап салгалды кижизидеринге тыва литературанын салдары улуг. Ол Бүгү-российжи үне кылдыр санаттынып турар.

Өөредилгенин аңгы-аңгы чадаларынга, уругларнын назы-харынга, сонугалдарынгадүүштүр чечен чогаал – уран чүүлдүн хевири дээрзин шингээдирин Программада киирген. Уран чүүлдүн бүгү хевирлери-биле бир дөмей чогаалдын өзөөн автор – чечен чогаал (сөзүглел) – номчукчу деп билиишкиннер тургузуп турар.

Тыва чогаал эртеми уругларны чаагай үзел-бодалдарлыг болурун, эстетиктиг көрүжүн хевирлээр, ном-дептерге сонугалдыг, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга ынак, ужур-чурумга кижизидер. Чүвени хей талалыг шингээдир, делгем билиглиг, аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай болурун хевирлээр.

Тыва чогаалды төөгү болгаш ёзу-чаңчылдарга даянып өөрөдирин программада үндезин кылдыр алган. Тыва чоннуң улусчу кижизидилгезин, ёзу-чаңчылдарын, чаңчылчаан ажыл-ижин, делегейге көрүүшкүнүн илереткен чогаалдарны уругларга таныштырарын болгаш сайгарып өөренирин кичээнгейге алган. Амыдыралдың бүгү байдалдарында амыдырап-чурттаарыңа уругларны белеткээрин чугулага ап турар.

Тыва чогаал эртеминиң ужур-уткалыг кезээнде аас чогаалының жанрларын, тыва чогаалчыларның кижизидилгеге салдарлыг чогаалдарын, ол ышкаш Россия болгаш делегей чоннарының, Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва дылче очулдурган чогаалдары кирип турар.

Эрте-бурунгу шүлүк тургузулуг «хам алгыштары» деп билигни программада бир дугаар киирген. Алгыш-йөрээлдерде, хам алгыштарында национал-төөгүлүг болуушкуннар, үндезин ёзу-чаңчылдар кирген дээрзин уруглар өөренир.

Россияда хөй аймак чоннуң төөгү-культурлуг амыдыралын, чараш мөзү-шынарын болгаш чаңчылдарын көргүскен аас чогаалының хевирлерин, чечен чогаалын шиңгээдири улуг кижизидикчи болгаш өөрөдиглиг салдарлыг.

Тыва чогаал эртемин өөрөдириниң ужур-уткалыг кезээ.

Улустуң аас чогаалы: үлегер домактар, чечен сөстөр, улустуң ырылары, кожамыктар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар, төөгү чугаалар, йөрээлдер, хам алгыштары, тоолдар, маадырлыг тоолдар (эпос);

эрте-бурунгу түрк бижимел тураскаалдар; тыва чогаал проза, поэзия, драматургия;

Россия чоннарының чогаалы, делегей чоннарының чогаалдары; теориязы (шиңгээдир ужурлуг ниити билиглер). Тыва чогаал эртемин өөрөдири дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган: уругларның номчулгага сонургалын бедидер, номчулга болгаш чугаа культуразыңа өөрөдирчоннуң аас чогаалының чараш мөзү-шынарыңа хамааржыр үнелерни билир кижилер болуп хевирлеттинеринге чаңчыктырары;

номчаан чүүлүнүң утказын билип, тайылбырлап, сайгарып, шын үнелеп турары, аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажылдарны күүседиди;

амыдыралды чечен чогаалда көргүскенин сеткил-сагыжы-биле хүлээп, медреселдии- биле угаап, ханы сайгарып, болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң бодалын

бадыткап, өскелерниң туружун билип, чечен чогаалда амыдыралды көргүскен онзагай арга, чонунуң чаңчылчаан ажыл-хожулун, чуртталгазын көргүскен үнө дээрзин билиндирери;

бодунуң болгаш өске чоннарның үндезин ёзу-чаңчылдарыңа, чечен чогаалыңа хүндүткелдиг, кижиге ынак, хамааты болгаш патриотчу бот-медресели бедик кижиниң ниити сайзыраарыңа чогаалдың ужур-дузазын суртаалдап, бот-тускайлаң номчуттунарыңа сонургалдыг болурун кижизидер.

Тыва чогаалды шиңгээдиринге шактар саны -7 класска - 34 шак (неделяда 1 шак).

Тыва чогаал эртеминиң программанын ортумак ниити өөрөдилгеге шиңгээткениниң түңнелдери.

Ортумак ниити өөрөдилге деңнелинге өөреникчилерниң тыва чогаал эртеминиң программанын шиңгээткен соонда, дараазында бот-тускайлаң түңнелдер хевирлеттинер:

1) хамааты кижизидилге:

хамааты кижиниң хүлээлгелерин күүседиринге болгаш эргелерин боттандыраарыңа белени, хоойлу ёзугаар хостуг алдынарыңа болгаш өске хамаатыларның эрге-

ажыыңа хүндүткелдиг болуру, өг-бүле херээниң, өөрөдилге организациязының, тус чер каттыжылгазының, төрөөн чериниң, чуртунуң ажыл-херээнге идепкейлиг болуру, амыдыралда болуушкуннарны чечен чогаалда чырыттынганы-биле деңнээри;

херекчок кыдыкы көрүштерге (экстремизм), кижиниң эрге-ажыыңа, дең эргелиинге хамаарыштыр кызагдаарыңа сундулуг чоруктан

ойталаар, аңгы-аңгы социал институттарының кижиниң чуртталгазыңа салдарын билип турар, хамаатының эрге-ажыы, хостуг чоруу болгаш хүлээлгелериниң

дугайында билир, хөй янзы аймак-чоннуг (поликультурлуг) болгаш чүдүлге-сүзүглели аңгы ниитилелге бодунуң кол эргелерин, хостуг чоруун база янзы-бүрү чоннар аразыңа бодун алдынарының чижээн, дүрүмүн төрөөн тыва

чогаалдың чижектеринге даянып сайгарары; чогаалдарда чижектерге даянып алгаш, школаның бот-билчииникиниң, бот-деткижииникиниңчаагай үзел-бодалдыг ажылдарның янзы-бүрү хевирлеринге идепкейлиг киржип, бот-башкарнып ажылдаарыңа белени;

2) патриотчу кижизидилге:

чүдүлгө-сүзүглөзү аңгы-аңгы, хөй янзы аймак чоннуг россияжи ниитилелдин кежигүнү мен деп медресе билип турар, тыва дылы болгаш чогаал, төөгү, бодунун төрөөн чери ыдыктыг деп билир, Россия Федерациязының төөгүзүңгө, культуразыңа сонугалдыг, орус болгаш делегей литературазың тыва чогаалдар- биле чоокшулаштыр өөренирин медресе билири;

бодунун улуг чурту – Россияның эртем сайзыралыңда, уран чүүлүңдө, спортта, технологияларыңда база чоннун дайынчы болгаш күш-ажылчы чедиишкенин үнелиг чүүлдер кылдыр санап чорууру;

Россияның ыдыктыг чүүлдеринге – символдарга, күрүңе байырлалдарыңа, төөгү болгаш бойдус өңчүзүңгө база төрөөн черинде чурттап чорууру янзы-бүрү аймак чоннун ёзу-чаңчылдарыңа хүндүткелдиг болуру, тыва чогаалда оларның илереп келгенин эскерип билири.

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгези:

утка-шынары үнелиг чүүлдерге, оларга хамаарышкан дүрүмнерге даянып база амыдыралдың байдалдарыңа дүүштүр чогаал маадырларының аажы-чаңыңа болгаш ажыл-херээңгө үнелелди бээри, кижизидилге ажылының уг-шиин чөп илередип билири;

мөзү-шынар болгаш эрге-хоойлу дүрүмнеринге дүүштүр бодунун хөделиишкенин уржук-салдарларын медресе билири, бодунун болгаш өске улустун аажы-чаңыңа, ажыл-херээңгө үнелел бээри;

ниитилелге удур хөделиишкенин хүлээвези, бот-хуунун болгаш ниитилелге кижиниң хостуг чоруун база харысалгалыг болурун билири;

4) эстетиктиг кижизидилге:

уран чүүлдүн хевирлерин, бодунун болгаш өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын, чогаадылганың шынгадыри, уран чүүлдүн хевирлериниң, оон иштинде өөренип турары чечен чогаалдың кижиге сеткил-сагыш хайныышкынныг салдарлыгын билири;

чечен чогаалды болгаш аңгы-аңгы культуралар аразыңда холбааны, бот- билчииникин аргазы деп медресе билири;

аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннун ёзу-чаңчылдарын, улусчу чогаадылганы, төрөөн чуртунун болгаш делегей уран чүүлүнүн үнелиг билири;

уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлеринге бодунун хамаарылгалыгын бот-тускайлаң илередип билири;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, күш-дамыр кижизидилгези:

бодунун амыдыралчы база номчукчу дуржулганыңа даянып, кадыкшылыңа хумагалыг, кандыг- даа байдалда сеткил-сагыш талазы-биле шыдамык, бодун холга тудуп, мага-бот болгаш угаан кадык-чаагай чурттаарын медресе билири, кадык

амыдыраарының үнелиг уг-шиин билири харысалгалыг чоруурун (шын чемненири, арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагыыры, өөредилгениң болгаш дыштанырының чурумун) дең тудуп билири;

багай аажы-чаңың (эзиртир суксун ижери, таакпылаары болгаш наркотик

ажыглаары) болгаш оон-даа өске хоралыг чүүлдерниң кижиниң угаан-медреселиңге багай уржуктарын, оон аңгыдаянзы-бүрү медээлерниң хоралыгын, оон иштинде интернетке хандыкшырының хоразын билири, айыыл чок чоруктун дүрүмнерин сагыырын медресе билири;

ниитилелге медээ-харылзаа болгаш бойдус айыыл-халавының үзүңдө тургустунуп келир болушкуннар дугайын билири, айыыл-халап үзүңдө бодун холга тудуп,

камгаланып шыдаар арга-дуржулгалыгын, бодун болгаш өскелерни буруудатпайн, канчаар хөделириниң сорулгаларын тургузуп билири;

чечен чогаалда чижектерни сактып, херек кырыңда тургустуна берип болгу дег нарын болушкуннардан канчаар амыр-тайбың үнүп болурун, ол ышкаш сагыш- сеткил байдалын

холга тудуп, өскелерниң сагыш-сеткилин билип, кым-даа частырыг кылып болурун амыдыралдан болгаш литературлуг маадырларның үлегеринден эскерип, медереп билири;

6) күш-ажыл кижизидилгези:

өг-бүлезинге, школазынга база хоорай, республика деңнелинге технологтуг болгаш социал угланыышкынныг сорулгаларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру, боттандыраарынга саналын кирип, ажылды планнап, күүседиринге харысалгалы; чогаалдардан билип алганы янзы-бүрү мергежилдерге сонургалы, ажылдаар шын шилип билири; амыдырап-чурттаарынга өөредилгениң ужур-дузанын, ооң ажыктыын медреселдиг- биле билип турары;

шингээдир мергежилдинге өөренип, дүрген чаңчыгары;

тыва улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарын өөренип тура, күш-ажылга хүндүткелдиг болуру, ооң түннелдери кандыг болурунга сонургалды, бодунуң күзелдеринге дүүштүр келир үеде мергежилдин баш бурунгаар шилип, амыдыралчы планнар тургузуп чурттаары чугула дээрзинбилип турары;

7) экологтуг кижизидилге:

экология айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуң билиин үнелеп, кандыг салдарлыын билири, билиин түңнөп болгаш үнелеп билири;

бойдус камгалаар ёзу-чаңчылдарга хамаарышкан билииниң деңнелин бедидери, тодаргайлаары, чидиг айтырыгларны илередип, оларны шиитпирлээриниң оруктарын билири;

бойдус камгалалын чырыткан чечен чогаалды өөренип тура, долгандыр хүрээлелге хоралыгуржуктарны билири, бойдус камгалалынга хамаарышкан дүрүмнерни

сагырын медресеп билири; технологтуг сайзырал бедик ниитилелге бойдушту шинчилээр, шингээдир, камгалаарайтырыгларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру;

8) эртем үндезинниг угаап шингээдишкинни билири:

өөренген болгаш боду номчаан чогаалдарынга даянып, ниитилелдин амгы сайзыралында кижиниң, бойдуштуң ниитилел хүрээлели-биле сырый харылзаалыын тодарадып билири;

төрөөн дылды, номчулганы болгаш ёзу-чаңчылдарны шингээдири долгандыр делегейни шингээдириниң кол аргазы дээрзин билири;

чогаал эртеминиң онзагайын чугулалап, шинчилел ажылын күүседир аргаларны өөренип алыры, хайгааралга, дуржулгага даянып, шинчилел ажылын бот-тускайлаң болгаш коллективтиг эки түннелдиг күүседирин билири;

9) ниитилелде, бойдуста өскерлип турар болушкуннарга уругларның алдынып билири:

хөй-ниити черинге, ниитилелге, бөлүктерге, каттыжылгаларга, өг-бүлеге шын алдынары, чечен чогаал болгаш маадырларның чижээнге даянып, дүрүмнерни

сагыры, хүлээлгени күүседир, хөй янзы ёзу-чаңчылдарлыг чоннар-биле демниг амыдыраарын билири;

кандыг-даа байдалдарда кижилер-биле бодунуң билиин болгаш дуржулгазын үлежип, кады демнежип, шиитпир үндүржүп ажылдаарын билири, бодунуң ыяк

билир чүүлүн херек кырында боттандырып шыдаары, өскелерден өөренип, билиин бедидеринге база өскелерниң арга- дуржулгазын кады ажылдажылгага кириштирерин билири;

чогаалда окур-хевирлерни илередир, оларның аразында харылзаалыын сайгарар литературлугаргаларны билири, бодунуң билбес турганы билиглерин, ыяк билирин болгаш четпезин медресеп, бурунгаар сайзыраар планын тодарадып билири, болушкуннарның дугайында даап боданыры; кол билиг, терминнер болгаш концепцияда билишкиннерге дүүштүр бот-тускайлаң ажылдапбилири;

ниитилел, бойдус, болгаш чурттуң экономиказының дугайында айтырыгларның сырый харылзаалыын сайгарып билири;

долгандыр хүрээлелге хамаарышкан чөрүлдээлиг айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуңтуружун, кылдыныгларын, сорулгаларын база когаралдардан чайлаарын шын угаап билири; амыдыралчы болгаш номчукчу арга-дуржулгазынга даянып,

сагыш-сеткилдин дүвүрээзиннигбайдалын эскерип, таарымчалыг азы таарымча чок байдалдар туруп болурун баш удур билиптурары.

Ортумак ниити өөредилгеде тыва чогаалды шингээткен түңнелинде өөредилгениң угаапшингээдир, харылзажылга чорудар, башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларын чорудуп база демнежип ажылдаарын билири өөреникчилерге хевирлеттинер.

Өөредилгени угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар дараазында логиктиг хөделиишкиннер өөреникчилерге хевирлеттинер:

объектилерниң (уран-чечен болгаш өөредилге сөзүглелдери, чогаал маадырлары болгаш оон-даа өске чүүлдер) болгаш болуушкуннарның (чечен чогаалда угланыышкыннар, төөгү-литературлуг хөгжүлдө чадалар) боттут демдектерин илередип болгаш сайгарып билири; литературлуг сайгарылганы чорудуп билири, билигни түңнээр, деңнээр, сайгарылга кылыр үндезиннерин болгаш негелделерин тодарадып билири;

сорулгага дүүштүр сайгарып турары чогаал сөзүглелинде барымдааларның болгаш хайгааралдарның үндезинин, чөрүшкээн деңнээри, түңнелдер тодарадыр негелделерин илередип билири;

салдынган сорулганы күүседиринге медээлер болгаш барымдааларның эвээш бооп турарын илередири;

литературлуг угланыышкыннар, оларның хөгжүлдөзи, чогаалда болуушкуннарның чылдагаан болгаш түңнелин илередири, дедукциялыг болгаш индукциялыг угаалгаларга база оларның аразында харылзаалыын даап бодаан угаалгага даянып, түңнел үндүрери;

янзы-бүрү сөзүглелдер-биле ажылдаарының өөредиглиг сорулгаларын бот- тускайлаң шилип (айтырыгны шиитпирлээриниң каш янзы аргаларын деңнээри, бодунуң шиитпирлеп үндүргеникаш янзы негелделериниң иштинден тааржырын шилип алыры) билири.

Өөредилгениң угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар шинчилел ажылы-чорудулгазын күүседип билири өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

сайгарар айтырыгларны литературлуг билиглер шинчилээриниң үндезини кылдыр ажыглаары; шинчилел ажылының эки түңнелдиг болурун, херек кырында бар барымдааларның болгашшинчилээр ажылдарның харылзаалыын бот-тускайлаң тодарадып билири;

алыс шынга дүгжүп турар бодунуң болгаш өскелерниң бодалын, туружун, санал-оналынбарымдаалыг, эртем даап бодаашкынныг тургузуп билири;

чогаалда болуушкуннарның, чөрүлдээлерниң аразында чылдагаан-түңнел харылзаалыын болгашхамаарылгалыын тургузуп алганы план ёзугаар шинчилээри; шинчилелден (эксперимент) үнген медээниң херек кырында ажыглаттынып болурун болгашүндезинниг шынныын үнелеп билири;

кылдынган хайгааралдардан, шинчилел ажылды кылыр дуржулгалыындан түңнелди болгаш ниититүңнээшкинни бот-тускайлаң илередип билер; алган түңнелдерни

бадыткалдарлыг үнелээр аргаларны ажыглап билири;

чогаалдан үзүндүлөрдө, болуушкуннарда чоокшулакшак азы дөмей болуушкуннарны, оларның уржуктарын баш бурунгаар даап чугаалаар, ол ышкаш тургустунуп келген байдалдарда санал-оналын таныштырар, болуушкунну тайылбырлаар.

Өөредилгениң угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныглар кезээнде кирип турар медээ-биле ажылдаары өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш бар медээни өөредилгегеажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни таныштырып, өскерттип билири;

өөредилгениң сорулгазынга дүүштүр шинчилел ажылдарын азы өске-даа медээни таныштырарда, иллюстрациялар, схемалар, диаграммалар, оон-даа өске графиктиг чуруктарны таныштырартаарымчалыг арганы бот-тускайлаң шилип, шинчилээр ужурлуг ажылдарга шын ажыглап билири; чечен чогаал база өске-даа медээ дугайын таныштырар аргаларның үлегерлерин шилиир болгаш янзы-бүрү сайгарып, тайылбырлап билири;

янзы-бүрү медээлерденалдынган үндезиннерде дөмей барымдааларны (ол- ла бодалды, тайылбырны бадыткап азы буруу шаап турары) тывар;

чогаал сайгарарынга башкының саналдааны азы бодунуң тургусканы негелделерни күүседирингеянзы-бүрү медээлерге даяныры идегелдиг дээрзин үнелээри;

янзы-бүрү медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD- Rom, Интернет).

Өөредилгениң харылзаа чорудар бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турархарылзажып ажилдап билири уругларга хевирлеттинер:

бодунуң бодалын, туружун өске кижилерге билдингир илередип шыдаар, сеткил- сагыш хайнышкынынныг чугаа үезинде туружун таарыштыр илередип, сорулгазынга дүүштүр аас болгаш бижимел ажилдарны күүседир;

аас чугаага харылзажыр аргаларны болгаш социал им-демдектерниң утказын билир, чөрүлдээлиг байдалдарның үндезинин чечен чогаалдар-биле деңнеп, тодарадып шыдаар, маргылдаалыгбайдалдарны чавырап дугуржулгалыы;

өскелерниң сагыш-сеткилин билири, чугаалажып турар кижизинге хүндүлелдиг, чөпшээрешпейнтуарын таарымчалыг саналдаары, кичээлдин азы маргылдаалыг

чугааның темазын шиитпирлээринге айтырыгларны эп- чөптүг салып билири, өскелерни деткири; бодалдарыөскелерниң бодалдары- биле деңнээр, карышкактыг болгаш дөмей туруштарны тывары; литературлуг

сайгарылга кылыр дуржулгазынга, шинчилел, төлевилел кылып билиринге даянып, күүсеткен ажылын хөйнүң мурнунга таныштырары;

таныштырылганың сорулгаларынга база дыңнакчыларга дүүштүр, илеткээрининг хемчээлин, аргазын бот-тускайлаң шилип билир, чуруктарлыг бижимел

сөзүглелдерни деңнеп, чедимчелиг таныштырып билири.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодунуң ажил-чорудулгазын таарыштырып ажилдап билири өөреникчилерниң таарыштыр ажилдап билирин хевирлээр:

чечен чогаалдарда теманы, болуушкуннарны сайгарып, өөредилге болгаш амыдыралчы байдалдарда канчаар шиитпирлээрин илередири;

бот-тускайлаң, бичии азы ниити бөлүккө шиитпир хүлээп ап тура, янзы-бүрү көрүштерниң (туруштарның) ужур-утказын, уг-шиин тодарадып билири; сорулгага дүүштүр онаалганы азы ооң кезек чамдыын күүседиринге таарыштыр тургусканы ажилдың чурум ёзугаар планын бот-тускайлаң тургузуп билири, бодунда бар билиинге болгаш арга-шинээнге дүүштүр онаалганы күүседирин тайылбырлап көргүзери;

чогаалды, сөзүглелди сайгарар ажилдың, ол ышкаш амыдарап-чурттаарының, планын тургузары, сайгарылга кылыр арга-дуржулгазынга даянып, саналдап турар планны эдип-чазап билири;

шилип алган шиитпири болгаш хүлээп алганы ажылы дээш харыысалганы алыры.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бот-хыналданы чорудары, сорук киришкени, бодун болгаш өскелерни шын билип турары өөреникчилерниң таарыштырып ажилдаар арга-шинээн хевирлээр:

чогаал эртемин шингээдиринге бот-идепкейлиг болуру, ажылынга хамаарыштыр бот-хыналдакылыры база бот-үнелел бээр аргаларны ажыглап билири; өөредилгениң байдалын шын үнелээри болгаш ону өскерттип болурунун планын сүмелээри; өөредилгениң сорулгазын боттандырада, бар үлегер-чижектерни, бергедээшкиннер тургузупболгу дег байдалдарны чугулага алыры, сүмелерни барымдаага ап, таарыштырып ажилдаарынчугулалаары;

ажылдың чедиишкенин, чедимче чок түңнелдиг бооп болурунун чылдагааннарын тайылбырлаар, алган арга-дуржулгазынга үнелелди бээри, тургустунган байдалдарда шын, таарымчалыг үнелелдисалып билири;

чаа байдалдарның, өскерлип турар болуушкуннарның, ол ышкаш илереттинген

чазыгларның, тургустунуп турган бергедээшкиннерни үндезинге ап, эдилге-чазалга кылыры, түңнелдерниң сорулга болгаш негелделерге дүгжүп турарын шын үнелээри;

бодунуң сагыш-сеткил байдалын болгаш өскелерниң иштики байдалын тус-тус деңнеп, ылгалын тодарадып болгаш башкарып билири;

сагыш-сеткил байдалын тодарадып, ооң чылдагаанын сайгарып билири;

чечен чогаалда чижектерни сайгарып тура, бодун өске кижиниң орнунга салып билири, өскекижиниң кылып турар хөделиишкенинниң чылдагаанын болгаш бодалын билип турары;

бодунуң сеткил-сагыш илерээшкенин таарыштырып билири;

чогаал маадырларының аразында харылзааларны сайгарып тура, өске кижиге, ооң бодалынга, - оналынга медреселдиг хамаарылгазы;

боду, ол ышкаш өске кижі база чазып болур дээрзин медереп билири; бодун болгаш өскелерни буруу шаап, кочулаашкын чок хүлээп билири; бодунга болгаш өскелерге ажык сеткилдиг болурун медереп билири; долгандыр бүгү байдалды хыналдага ап шыдавас дээрзин медереп билири.

Кады ажылдаарының дараазында мергежилдери өөреникчилерге хевирлеттинер:

тыва чогаал кичээлдеринге тодаргай чидиг айтырыгны шиитпирлээринге команда- биле (ийилеп, бөлүктөп, ниити) болгаш хуузунда ажылдаарын билир, ажыктыг талаларын шилип турар, салдынган сорулганы күүседирде, хөй-биле ажылдаарының чугулазын үндезинниг бадыткап билири;

өөредилгениң демнежип ажылдаар сорулгазын, ону чедип алыры-биле ниити

ажылдаарын чорудуп билири: хуузунда даалгаларны хуваар, аразында дугуржуп аар, кады ажылдаарының аргаларын, чорудуун болгаш түңнелин сайгарары; элээн каш кижилерниң бодалдарын түңнээринге, башкарарынга, даалгалар

күүседиринге, өскелерни дыңнап билиринге белени;

сонуургал болгаш кады ажылдаары эштери-биле харылзаалыын барымдаалап, тыва чогаал кичээлдеринге демнежип ажылдаарын планнап билири, демнежилге үезинде бодунуң амы-хууда киржилгезин тодарадыры, бөлүктөп ниити ажылдаарынга

команда кижигүннериниң аразында ажылдарны хуваары;

ниити ажылда бодунуң кезээн күүседир, ооң эки шынарлыг болурун чедип алыры, ол ышкаш команданың өске кижигүннери-биле ажылын таарыштырып билири;

кады ажылдажылга үезинде ниити бөлүккө бодунуң ажылының шынарын негелде ёзугаар үнелеп билири;

даанган ажылдарын боттандыраар сорулгазынга дүүштүр командада кижі бүрүзүнүң эки түңнел чедип алыр дээш киирген үлүүн деңнээри, харысалгалыын болгаш бөлүккө күүсеткен ажылды түңнээринге белени.

7-ги класска ооренир материалдын тургузуу

1.1. Литература – амыдыралдың көрүнчүү.

1.2. Чеченнерниң сөңү Улустуң аас чогаалы.

Маадырлыг тоолдар (эпос): «Танаа-Херел», «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».

1.2.1. Тыва шүлүктүлерниң чогаалдары.

В.С. Серен-оол. «Каң-кыс» (шилиттинген эгелер).

М.Б. Доржу. Шүлүк «Аас чогаал».

1.2.2. Тыва чогаалчыларның проказы.

М.Б. Кенин-Лопсан. Чечен чугаа «Хайыралыг Калчан-Шилги» (шилиттинген эгелер)..

1.2.3. Литература народов России. Мировая литература.

Дожоогийн Цэдэв. Стихотворение Шүлүк «Улуг Гобиде өг» (очул. Ю.Ш. Күнзегеш).

1.3. Мен – чаа Тываның оглу мен.

1.3.1. Тыва чогаалчыларның проказы.

15

С.К. Тока. Роман «Араттың сөзү» («Слово арата») (шилиттинген эгелер)..

С.А. Сарыг-оол. Роман «Аңгыр-оолдуң тоожузу» (шилиттинген эгелер). Б.Д. Хөвөңмей. Чечен чугаа «Чүү болганыл?».

1.3.2. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.

С.Р. Элляй. Шүлүк «Экии, тыва чонум!» (очул. Ю.Ш. Күнзегеш).

1.4. Угаан болгаш сеткил.

1.4.1. Тыва чогаалчыларның проказы.

С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Соругта» (шилиттинген эгелер).

О.О. Сувакпит. Шүлүк «Ылар».

К-Э.К. Кудажы. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг» (шилиттинген эгелер).

Ш.М. Суван. Чечен чугаа «Чээн оол».

1.5. Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар.

1.5.1. Тыва чогаалчыларның проказы.

С.Б. Пюрбю. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу» (шилиттинген эгелер)..

О.К. Саган-оол. Чечен чугаа «Найырал».

К-Э.К. Кудажи. Чечен чугаа «Сарыг-оолдун плантациязы».

М.Б. Доржу. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргөш».

И.Б. Иргит. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай».

1.5.2. Поэтиктиг одуруглар ...

С.Б. Пюрбю. Шүлүк «Төрээн дылымга».

А.А. Даржай. Шүлүк «Авамга».

М.А. Күжүгет. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар».

Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг».

1.6. Бодунарның төөгүнер өөрениңер.

1.6.1. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Алдан-маадыр».

Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Улаастайга».

О.О. Сувакпит. Баллада «Сат Бүрзеккей дугайында баллада».

1.6.2. Тыва чогаалчыларның проказы.

И.У. Бадра. Тоожу «Ужудукчу Кидиспей» (шилиттинген эгелер).

1.6.3. Тыва драматургия.

К-Э.К. Кудажи. Драма «Он бир».

1.7. Литература теориязы.

Эпостун маадыры. Чогаалдың тема болгаш идеязы. Чечен чугаа. Тоожу. Композиция болгашсюжет.

Лирика. Драматургия

Төрээн (тыва) чогаалды өөрениңениң предметтиг түңнелдери.

7-ги классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билиглерни шингээдип алыр:

чечен чогаалдың кижиниң хевирлеттинеринге болгаш сайзыраарынга салдарын тодарадып билир; эпос чогаалының онзагайын, тема болгаш идеязын илередир, кол маадырларның овор-хевириниң тускай талаларын тодарадып билир;

чогаалдың жанрын, темазын, идеязын, сюжедин, композициязын, идеялиг ужур-утказын, адының символдуг утказын база төрээн чериниң, чуртунуң төөгүзү-биле холбаалыын илередип билир, авторнуң тоожулап бижээн аргаларының онзагайын илередип билир;

кол болгаш ийиги черге маадырларның овор-хевирлериниң чогаалдың (чечен чугааның, романның, тоожунуң) идеялиг утказын ажыдарынга салдарын тодарадып, кол маадырның овор-хевирин, оон иштики делегейин тодарадып билир;

литература-теоретиктиг билиишкиннерни чогаал сайгарылгазынга (литературлуг маадыр, лириктиг маадыр, чугааның тодаргай тайылбыры, тоожу, чечен чугаа, шүлүк чогаалдарының композициязы, тема, идея, сюжет, шүлүк, ритм, аяннажылга) ажыглап билир;

өөренип турар чогаалга хамаарыштыр бодунуң хуузунда үнелелин тургузуп билир, чогаалдың (шииниң) мөзү-шынар болгаш партиотчу утказын үндезилеп билир, шииде персонажтар дугайында сайгарып билир;

чогаалда чөрүлдээниң үнген дөзүн тодарадып билир, улустуң аас чогаалы, тыва, орус болгаш даштыкы литература-биле харылзаалыын деңнеп, тодаргайлап, делгем сайгарылгалыг харыыны берип шыдаар;

чогаал эртемин шингээткен билиинге болгаш бадыткал, барымдаалыг чижектерге даянып, бодунуң бодалын аас, бижимел монолог хевирге делгеренгей чугаалап билир;

шүгүмчүлелдиг литература-биле ажылдап, авторнуң чогаадыкчы ажыл-ижи-биле бот-тускайлаң таныжар арганы билир;

чечен чогаалды уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнелгелиг сайгарылга кылып билир;

номчаан чогаалынга үнелээшкин кылып, сөзүглелге хамаарышкан өзек сөстөрни тып шыдаар;

төлөвилелдин (шинчилел ажылының) планы-биле бот-тускайлаң ажылдап билир, авторнуң чогаадыкчы ажыл-ижинге хамаарыштыр, саналдаан темага дүүштүр бижимел дыңнадыгны кылып билир.

7 класс – 34 ч.

Тема, эгениң ады	Программаның уjur-утказы	Шагы	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы	
Чеченнерниң сөңү				
Улустуң аас чогаалы	Литература –амыдыралдың көрүнчүү. Маадырлыг эпос: «Танаа-Херел», «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».	3		Ниити ажилдаары: чогаалчының ажил-чорудулгазын аас-биле чырыдары. Чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске херирлери-биле харылзаазын илередири. Бодунуң номчаан чогаалынга үнелел бээри. Чечен чогаалда оvур-хевирлерниң болгаш болуушкуннарның сырый холбаалыын бадыткалдыг илередип билири. Номчукчуга билдингир тыва улустуң маадырлыг тоолу «Танаа- Херел». Бөлүктөп ажилдаары: маадырлыг тоолдун онзагайын тодарадыры. Ниити ажилдаары: маадырлыг тоолдун тема, идеяын тодарадыры. Маадырларның оvур-хевиринге үнелел бээри. «Национал аажы-чаң» деп терминге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билири. Шаң-Хаанга болгаш Шулбус-Хаанга деңнелгелиг үнелелди бээри. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири. «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп маадырлыг тоолдун улустуң аас чогаалында туружун болгаш уткаын тодарадыры. Маадырлыг тоолда кыс кол маадырның өске оvур-хевирлерниң маадырлыг чоруктар кылырынга эрес-дидимин ажыдары. Маадырлыг тоолдарның (эпостуң) тема болгаш идеяын тодарадып билири, дылдың чурумалдыг аргаларының салдары, бойдус чурумалының,
	Литература теориязы: маадырлыг эпос			портреттин, детальдың эпостуң уткаын тодарадырынга салдарын сайгарып билири. Маадырлыг тоолдарның тургузуг, утка-хөөн болгаш бижиттингениниң онзагайы-биле таныжары. Дылдың чурумалдыг аргаларының, бойдус чурумалының, портреттин, детальдың идея тодарадырынга салдарын сайгарып билири.
Аас чогаалының салдары-биле				

Тыва чогаалчыларның шүлүк чогаалы	В.С. Серен-оол «Каң-кыс» М.Б. Доржу. Шүлүк «Аас чогаал»	2		Чогаалчының чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Бөлүктеп ажылдаары: чогаалдың жанрын, тема, идезын, сюжедин, түргүзуун тодарадып, сайгарып билири. Маадырлыг тоолдуң кол маадыры Бора-Шээлей биле Каң-кыстың окур-хевирлерин деңнеп сайгарары. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири. Маадырлыг тоол биле авторлуг тоолдуң ниити болгаш ылгавырлыг талаларының дугайында чугааны чорудары. М.Б. Доржуның «Аас чогаал» деп шүлүүнүң темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Аянның номчулга. Лириктиг чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары.
Тыва чогаалчыларның проза чогаалы	М. Б. Кенин-Лопсан. Чечен чугаа «Хайыралыг Калчан-Шилги». <i>Литература теориязы: чогаалдың тема болгаш идеязы</i>	2		Тоожунуң тема болгаш идеязын илередип билири. Маадырларның окур-хевиринге үнелелди берип билири, оларның чогаалдың идеялиг ужуур-утказын ажыдарына салдарлыын тодарадыры. Бөлүктеп ажылдаары: чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, ужуур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны түргүзүп билири. Харыылап тура, бодунуң бодалын, түрүжүн шын база бадыткалдыг илередип билири. Словарь-биле ажыл. Чогаалдың ниити литературлуг сайгарылгазын кылып билири. «Тема» болгаш «идея» деп терминнерни билири.
Россия чоннарының литературазы. Делегей литер	Дожоогийн Цэдэв. Шүлүк «Улуг Гобиде өг» (Очулгазы Ю.Ш. Кюнзегештии)	1		Сөзүглелдин аянның номчулгазы. Шүлүктүң сайгарылгазы: идеялиг утказын ажыдып билири. Номчаан чогаалынга дүүштүр деңнелгелиг сайгарылганы кылыры: чоннуң ниити, бот-тускайлаң чаңчылчаан культуразының онзагайы.
	М.Б. Доржу «Аас чогаал».			Шүлүктүң темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Аянның номчулга. Лириктиг маадырның салдарын тодарадыры. Лириктиг чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары.
Мен – чаа Тываның оглу мен				

Тыва чогаалчыларн ың проза чогаалдары	С. К. Тока. Роман «Араттың сөзү».	6		С. К. Токаның «Араттың сөзү» деп романының бижиттинген төөгүзү-биле кыска таныжылга. Романның маадырларының болгаш сюжединиң төөгү-биле холбаалыы. Маадырларның овур- хевиринге, аажы-чаңынга үнелел бээри. Романның утказын ажыдарынга овур-хевирлерниң салдарын сайгарган чугаага киржири. Романның бижиттингенинге хамаарыштыр төөгүлүг үндезиннерни өөренип көөрү. Бот ажыл: номчаан чогаалынга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын планнарны тургузуп билири. Темага дүүштүр бижимел дыңнадыг кылып билири. Ниити ажылдаары: темага хамаарыштыр бижимел дыңнадыгны белеткээри. Чогаалга хамаарышкан айтырыгларга өөреникчиниң бодунуң бадыткалдыг харыылап билири. Чогаалды сайгарары. Тыва литературада С.А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалының ужур-утказы болгаш туружун тодарадыры. Чогаалдың сюжединде маадырларның төөгүлүг болуушкуннар- биле харылзаазын тодарадыры. Романның сюжединиң болгаш овур-хевирлер системазының онзагайын илередири. Чогаалда болуушкуннарның болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын илередири. Романда езу-чаңчылдарның, чүдүлге- сүзүглелдин маадырның кижжи болуп хевирлеттинеринге салдарын тодарадып билири. Чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, ужур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп билири. Чогаалдың кол маадырының салым-чолунга езу- чаңчылдарның, чүдүлге-сүзүглелдин киржилгезин тодарадыры. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижиниң делгелгези-биле таныжылга. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр үнелел бижири (сөзүглелге хамаарыштыр өзек сөстөрни тывары). Чечен чугааның темазын, идеялиг утказын тодарадып билири.
	С. А. Сарыг-оол. Роман «Аңгыр-оолдуң тоожузу».			
	Б.Д. Ховенмей. Чечен чугаа «Чүү болганыл?»			
				Чогаалдың идеязын илерединге кол маадырның овур- хевириниң болгаш дылдың уран аргаларының салдарын тодарадыры. Чогаалды сайгарары.

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	С.Р. Элляй. Шүлүк «Экии, тыва чонум!» (очулгазы Ю. Ш. Кюнзегеш)	1		Чогаалчының чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Чогаалда национал онзагай деп билиишкин-биле ниити таныжылга. Россия чоннарының чечен чогаалының жанр болгаш утка-хөөн талазы- биле онзагайынга хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын илередип өөренири. Чогаалдың үжүр-утказын көргүзеринге лириктиг маадырның ролун илередири. Шүлүктү сайгарары.
Угаан болгаш сеткил				
Тыва чогаалчыларн ың проза чогаалдары	С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Соругга». О.О. Сувакпит. Шүлүк «Ыылар». К-Э. К. Кудажи. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг».	4		Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, бойдус биле кижиниң аразында харылзаалыын тодарадыры. Кол маадыр Дукарның, ооң психологтуг байдалын тодарадып, аңаа характеристика бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын илередип билири. Чогаалдың адының үжүр-утказын, детальдарны көргүскениниң салдарын тодарадыры. Чечен чугааның сюжедин, көдүрттүнген чидиг айтырыгларны тодарадып билири Эжеш ажилдаары: шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Лириктиг чогаалдың сайгарылгазы. Шүлүктүң кол нарын айтырыын тодарадыры. Бойдус камгалалының темазын чогаалда чырытканының онзагайын сайгарары. Шээжи- биле аяанныг номчулга. Чогаалда авторнуң бот-тускайлаң тоожуушкун аянының онзагайын илередип билири. Чүрттүң төөгүзүнүң чидиг айтырыгларын көргүзери. Кол маадырның овур-хевириниң сайгарылгазы. Тоожунуң сайгарылгазын кылып тура, дылдың чурумалдыг аргаларын илередири. Өөрөнгө чогаалынга даянып, чараш мөзү- шынар болгаш сагыш-сеткил үнезинге хамаарыштыр маадырның сүзүктерин илередири.
	Ш.М. Суван. Чечен чугаа «Чээн оол». <i>Литература теориязы: чечен чугаа дугайында билиг</i>			Чечен чугааның бичии маадырының психологтуг болгаш эмоционалдыг байдалдарын тодарадыры. Мөзү-шынар темазын авторнуң ажытканы.

				Чечен чугаа – улуг эвес, биче хемчээлдиг проза жанры деп билиишкинни тодарадып билири. Чечен чугааның проза жанрының өске хевирлеринден ылгалын тайылбырлап билири.
Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар				
Тыва чогаалчыларн ың проза чогаалдары	С.Б. Пюрбю. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу». О.К. Саган-оол. Чечен чугаа «Найырал». К-Э. К. Кудажы. Чечен чугаа «Сарыг-оолдун плантациязы». М.Б. Доржу. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргеш». И. Б. Иргит. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай». Литература теориязы: тоожу, композиция болгаш сюжет.	6		Чогаалдың төөгүлүг үндезинин тургузуп билири. Чогаалдың маадырларынга болгаш болуушкуннарынга авторнуң хамаарылгазын илередип билири. Кол маадырның овор-хевиринге үнелел берип, ооң өскелерге бот-башкарнып өөрениринге кижизидикчи салдарын тодарадып билири. Эжеш ажылдаары: чогаалдың темазын болгаш идеязын бодадын тодарадып билири. «Найырал» деп чечен чугааның амыдыралчы үндезиннерин, кол маадырның иштики делегейиниң (психологиязының) болгаш аажы-чаңының өскерлиринге салдарлыын илередип билири. Найырал темазын чураанын ажыдып, сайгарып билири. Чечен чугааның анализи. Чечен чогаалдың темазын болгаш кол бодадын тодарадып, чогаалда пейзажтың салдарын билири. Маадырларның овор- хевиринге үнелел берип, чечен чугааның дылының онзагайын сайгарып билири. Матренаның овор-хевиринге даянып, дайын темазына тодаргай беседаны чорудары. Салгалдар аразында харылзааны чогаал сөзүглелиниң ажыдып шыдааны. Орус херээжен маадыр Матренага авторнуң хамаарылгазын бодунуң билип турары-биле илередип билири. Чогаалчы И.Иргиттиң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжары. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Өөрөнгө литература теориялыг терминнер, билиишкиннерге даянып, сөзүглелдин анализин кылып билири. Тоожу – эпиктиг калбак чогаал жанры деп билиишкинни тодарадып билири. Тоожу биле чечен чугааның ылгалын тайылбырлаары. Литература теориялыг

				кол терминнер, билиишкиннер-биле таныжып, чогаалды сайгарарынга ажыглап билири.
Поетиктиг одуруглар				
Тыва чогаалчыларн ың шүлүк чогаалы	С.Б. Пюрбю. Шүлүк «Төрээн дылымга». А.А. Даржай. Шүлүк «Авамга». М.А. Кужугет. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар». Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг». <i>Литература теориязы: шүлүк дугайында билиг.</i>	2		Лириктиг чогаалды аянныг номчуп билири. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры, дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Төрээн дылын өөренириниң чугулазын бодунуң билип турары- биле, бодалдарын бадыткалдыг чижектерлиг, илередип билири. Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Ава кижиниң овурун тускай чуруп илереткенин тодарадып билири. Аваның өг- бүледе, ниитилелде ажык-дузазының дугайында угаап бодап, билири. Шүлүктүң идеязын ажыдарынга чурумалдыг аргаларның салдарын сайгарылгага чорудары. Шээжи-биле аянныг номчууру. Кижилерниң аажы-чаңында үнелиг чүүлдерни номчаан чогаалында илереттингенин бодунуң түрүжү-биле тодаргайлап билири. Шүлүктүң кижизидикчи талазының онзагай күштүүн тыва улустуң үлегер домаа болгаш дылдың чурумалдыг аргалары- биле бадыткап билири. Чогаалдың адының символиктиг утказын, улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын ажыдып билири. Шүлүктүң идея болгаш пафозун тодарадып түргүзуун сайгарары. Шүлүктүң идеялиг утказын ажыдарынга бойдус чурумалы болгаш дылдың уран-чечен аргаларының салдарын тодарадыры. Өөренген литература теориялыг терминнер: шүлүк, аян, хемчээл болгаш өске-даа билиишкиннерге даянып, сайгарылга күүседип билири.
Бодуңарның төөгүңер өөрениңер				

Тыва чогаалчыларн ың шүлүк чогаалы	С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Алдан-маадыр». Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Улаастайга». .О. Сувакпит. Баллада «Сат Бүрзекей дугайында баллада».	2		Чогаалдың тема болгаш идеязын төрээн черниц төөгүзү-биле холбаштырып, тодарадып билири. Чогаал маадырларының амыдыралын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаштырып тайылбырлап билири. Чоннуң коргуш чок маадырларының дугайында чогаалдың төөгүлүг үндезинни. Шүлүктүң шээжи-биле аянның номчулгазы. Шүлүктүң төөгү-биле холбаалы. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея, тема илередиринге салдарын сайгарып билири. Чогаалдың мөзү-шынар айтырыын көдүреринге чугулазын бадыткалдыг чижектер-биле илередип билири. Шүлүктү аянның номчууру. Шүлүктүң төөгүлүг болушкуннар-биле харылзаазын тодарадыры. Чогаалдың уран чурумалдыг аргаларының салдарын тодарадыры. Лириктиг шүлүктүң сайгарылгазы: хамааты туруш хевирлээринге чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын илередип билири. Чогаалды аянның номчууру.
Тыва чогаалчыларн ың проза чогаалдары	И.У. Бадра. Тоожу «Ужудукчу Кидиспей». <i>Төлевилел-биле ажыл</i>	2		Чогаалдың төөгүлүг үндезинниин тодарадып билири. Тываның бирги ужудукчузу Чооду Кидиспей дугайында амыдырал-биле холбап сайгарары. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр долу харыылыг сайгарылгалыг чугааны чорудары. Бот хуузунда «Роман жанрының жанр талазы-биле онзагайлары» деп темага төлевилел кылыры.
Тыва шии чогаалы	К-Э. К. Кудажы. Драма «Он бир». <i>Литература теориязы: шии чогаалы</i>	3		Чогаалдың тема болгаш идеязын илередип билири. Шиини рольдап аянның номчууру. Хамааты туруш хевирлээринге огаалдың кижизидикчи салдарын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билири. Шииниң маадырларынга түс-түс характеристика бээри. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр үнелел бижири (сөзүглелге хамаарыштыр өзек сөстөрни тывары). Шиини чогаалының онзагай талаларын сайгарып билири, маадырларга түс-түс үнелел берип өөренири.